

Kinek a részvétele? Mélyszegény társadalmi csoportok valós részvételi lehetősége a helyi fejlesztési döntésekben

Málóvics György – Juhász Judit – Méreiné Berki Boglárka – Tóth Janka

A képességszemlélet-alapú helyi gazdaságfejlesztésben a deliberatív részvétel alapvető fontosságú mind normatív (célok kijelölése), mind pedig instrumentális (hatékonyabb döntések) szempontból. A deliberatív részvétel azonban nem csak a képességszemlélet sajátja. Az a fejlesztéspolitikai, politológiai, ökológiai közgazdaságtani stb. szakirodalomban évtizedek óta számos publikáció, vita tárgya. Nem véletlen, hogy mára a részvételnek számos olyan konkrét, gyakorlati formája és technikája létezik, amelyek arra használhatóak, hogy az érintetteket bevonhassuk a helyi fejlesztési, településpolitikai döntéshozatalba.

Tanulmányunkban e részvételi formák közül azokkal foglalkozunk, amelyek egy-egy helyi fejlesztési döntés esetén próbálják meg biztosítani a deliberatív részvételt olyan módon, hogy ezeket a „tervezői oldal” kezdeményezi (azaz ezek „részvételre invitáló” folyamatok). Emellett ezek a helyi fejlesztési döntések megalapozása kapcsán a részvétel „jó gyakorlatainak” tekinthetők, lévén rendelkeznek azon tulajdonságokkal, amelyek megléte elviekben elősegíti az érintettek érdemi részvételének megvalósulását.

E folyamatokat is egy speciális szempontból értékeljük, nevezetesen: mennyiben képesek ezek a mélyszegény érintettek érdemi részvételének elősegítésére? Elemzésünk során a vonatkozó szakirodalmi eredményeket kiegészítjük egy helyi szintű, hat éve folyamatban lévő részvételi akciókutatási (RAK) folyamat tapasztalataival.

Következtetésünk, hogy az elemzett deliberatív részvételi folyamatok nagyban szolgálhatják a helyi szintű társadalmi részvétel ügyét. Számtalan olyan tényező is feltárható azonban, amelyek kétségessé teszik, hogy ezek érdemben elősegítik-e a mélyszegénységben élő érintettek érdekeinek, értékeinek megjelenését a helyi fejlesztések, fejlesztéspolitika kapcsán. Azaz e folyamatok nem „ártatlanok”, reflektálatlanul alkalmazva a társadalmi részvétel mellett a kizárás eszközei is lehetnek egyben. Amennyiben a helyi fejlesztéspolitika számára fontos a mélyszegény érintettek jelenléte és szempontjaik becsatornázása, akkor a társadalmi részvételt képessé tételként (is) szükséges értelmezni.

Kulcsszavak: helyi fejlesztések, társadalmi részvétel, mélyszegény érintettek, roma közösségek

1. Bevezetés

A társadalmi részvétel kérdésköre az elmúlt évtizedekben nem csak a fejlesztéspolitika fókuszába került be, de a szakirodalomban is intenzíven tárgyalt téma. Napjainkra a szakirodalom meghatározott számos elvet, szempontot a részvételi folyamatok vonatkozásában, amelyeknek teljesülnie kell ahhoz, hogy a helyi fejlesztési döntések során az érintettek érdemi részvétele megvalósulhasson. Ezen elvek és szem-

pontok alapján (figyelembevételével) létrejött számos konkrét részvételi technika, amelyeket kifejezetten úgy alakítottak ki, hogy döntéshozói szándék esetén érdemi részvételt biztosítsanak az érintetteknek a helyi fejlesztési döntések esetében. Ugyanakkor a társadalmi részvétellel kapcsolatos konkrét terepi tapasztalatok alapján az, hogy a társadalmi részvételnek tulajdonított előnyök a gyakorlatban ténylegesen megvalósulnak-e, messze nem egyértelmű (Gregory 2000, Monno–Khakee 2012, Cooke–Kothari 2001, Kesby 2005).

A helyi fejlesztések során gyakran olyan részvételi folyamatokkal találkozunk, amelyeket a tervezői oldal kezdeményez (az érintetteket meghívják és nem ők kényszerítik ki a részvételüket). A részvételi folyamatok általában konkrét ügyekhez kapcsolódnak (pl. helyi tervek megalkotása, projektötletek társadalmi vitája), így ezek zárt végűek. Az alkalmazott technikák egy része (pl. közmeghallgatás, lakossági fórum) nagyon korlátozott hatalmat ad az érintettek kezébe, és a deliberációnak nemigen kínálnak teret. Számos technikát (pl. állampolgári tanács, konszenzus konferencia, 21. századi városgyűlés, vitázó közvéleménykutatás) azonban úgy alakítottak ki, hogy azok a deliberáció lehetőségét és az érintettek érdemi beleszólását biztosítsák az elmúlt évtizedekben kikristályosodott szempontok és elvek alkalmazásával. A részvétellel kapcsolatos igazi kérdés pontosan az, hogy ezen technikák (és így a részvétel hatékonyságát biztosító szempontok és elvek) gyakorlati alkalmazásának milyen hatásai és korlátai lehetnek.

Jelen tanulmány kutatási kérdése ennek megfelelően az, hogy: *A deliberatív részvételt elviekben jó minőségben biztosító részvételi folyamatok vajon alkalmassak-e arra, hogy segítségükkel a helyi lakosok lehető legszélesebb köre hallassa hangját, vagy csak a városlakók egy szűkebb körének véleményének megismeréséhez, esetleg konszenzusához vihetnek közelebb, miközben egyes csoportok továbbra is hang nélkül maradnak?*

Tanulmányunkban először kijelöljük elemzésünk határait, majd reflektálunk az elméletben érdemi részvételt biztosító részvételre invitáló, zárt végű (projektközpontú) részvételi folyamatokra abból a szempontból, hogy azok mennyiben képesek a mélyszegény érintettek érdemi részvételének biztosítására a helyi fejlesztési döntések kapcsán. Értékelésünket elsősorban elméleti aspektusból tesszük meg, amit kiegészítünk egy hat éve tartó részvételi akciókutatási (RAK) folyamat tapasztalataival, megfigyeléseivel.

A RAK lényege, hogy társadalmi problémák érintettjei együttműködnek a kutatókkal kifejezetten annak érdekében, hogy az adott társadalmi problémákkal kapcsolatban pozitív társadalmi változásokhoz járuljanak hozzá (Málovics et al. 2014). Az említett RAK folyamatban Szegeden 2011 eleje óta működünk együtt a helyi cigányság egyes képviselőivel, számos helyi, mélyszegény, szegregált, underclass körülmények közt élő családdal¹, illetve önkéntessel. A folyamat egyes részleteit több korábbi publikációban is bemutattuk – a kezdeti fázisok leírásától kezdve (Málovics

---

¹ Azt, hogy mit értünk „underclass körülmények” alatt, később alaposabban definiáljuk.

et al. 2011, Szentistványi et al. 2012) egészen a folyamat helyi településpolitikai vonatkozásaival kapcsolatos frissebb fejleményekig (Málovics et al. 2014). Az együttműködés célja a helyi cigányság életkörülményeinek javítása, az érintettek aktív szerepvállalása mellett – a mélyszegény családok képessé tétele.

Munkánk során résztvevői megfigyelést is folytatunk – jelen tanulmányban saját tapasztalataink megjelenítésekor elsősorban ennek tapasztalataira hagyatkozunk. A módszer más adatgyűjtési technikákkal szemben lehetőséget biztosít arra, hogy nem csak (sőt: nem elsősorban) az elmondott információk, hanem az emberek viselkedésének megfigyelése révén is szerezzünk adatot (Letenyey 2005). A folyamat során így mi kutatók felfedezőnek is tekintjük magunkat. A résztvevői megfigyelés legfontosabb eszköze a terepmunkanapló: ami „nincs leírva, az nincs”, így a szerzők közül többen tereptapasztalataikról naplót vezetnek. Naplóírás során törekszünk arra, hogy megfigyeléseinket „melegében” írjuk le, megőrizve sok friss élményt. Az is előfordul, hogy emlékeink nem a napló megírásakor, hanem később jutnak eszünkbe, ilyenkor kiegészítjük az addig feljegyzetteket. Írás során figyelünk arra, hogy kommentárjaink és értelmezéseink ne keveredjenek össze a tereptapasztalatokkal. Az érintettekkel való aktív kapcsolataink révén szinte minden nap készítünk feljegyzést.

2. Az elemzés lehatárolása – társadalmi részvétel, helyi fejlesztések, mélyszegény érintettek

A társadalmi részvétel nagyon sokféle formát ölthet céljait, eszközeit, kezdeményezőit tekintve (Stirling 2008, Csanádi et al. 2010, Reisinger 2009, Kiss 2015, Málovics et al. 2015). E sokszínűség következtében jelen tanulmánynak semmi esetre sem lehet célja, hogy általában a társadalmi részvétel, vagy annak általában vett eszközeinek értékelésére vállalkozzon – mindenképpen fontos annak lehatárolása, hogy a társadalmi részvétel halmazán belül mi az, amivel foglalkozunk.

2.1. Részvételre invitáló jellegű, érdemi részvételt biztosító, zárt végű részvételi folyamatok és helyi fejlesztési döntések

Jelen tanulmány azon részvételi folyamatok értékelésére vállalkozik, amelyek:

1. részvételre invitáló jellegűek;
2. rendelkeznek azon jellemzőkkel, amelyek az érdemi részvétel biztosításához a szakirodalom szerint szükségesek;
3. zárt végűek (projektközpontúak).

(1) A társadalmi részvétel lehet egy olyan folyamat, amikor az állampolgárok, illetve azok szervezetei és mozgalmi kikényszerítik, hogy hangjuk eljusson a politikai döntéshozókhoz, véleményük megjelenjen a politikai döntésekben – ilyenkor a részvétel terei ún. szerzett terek (Gébert 2015). *Részvételre invitáló jellegű* folyamatról beszélhetünk, amennyiben annak kezdeményezője valamilyen döntési hatalommal felruházott szervezet (pl. helyi önkormányzat) – azaz a közvetlen érintetti résztvevők a folyamatba mintegy „felülről” kerülnek bevonásra².

(2) Minőségét tekintve a részvétel a manipulatívótól az *érdemi részvételig* terjedhet (Csanádi et al. 2010). Előbbi esetén a cél az érintettek meggyőzése, a döntések „látszat” részvételi folyamatok általi legitimálása. Az érdemi részvétel kérdése több irányból megközelíthető. Arnsteini (1969) értelemben ezek a valódi részvétel fokozatai a részvétel létráján, amelyek hatalommal ruházzák fel a korábban hatalommal nem rendelkezőket a döntéshozatali folyamatban. Sen (2003) megközelítését alapul véve az érdemi beleszólás nem csak a libertariánus értelemben vett szabadságot (a korlátozás hiányát) foglalja magában, hanem azt a lehetőséget, hogy a beleszólási joggal élni is lehessen (pl. egy terminusokkal átszított vitaanyag során a laikusoknak szinte lehetetlen bekapcsolódnuk a vitába még akkor is, ha azt számukra semmi nem tiltja). Gaventa (2006) alapján mindezt azzal lehet kiegészíteni, hogy a valódi részvétel nem egyszerűen egy előre adott térben történő cselekvési lehetőség, hanem annak szabadsága is, hogy alakíthatjuk, módosíthatjuk a részvétel kereteit.

Ahogy már említettük, a szakirodalomban az elmúlt évtizedekben ki-kristályosodtak azon szempontok, elvek, amelyek együttes alkalmazása esetén az érdemi részvétel ténylegesen megvalósítható (Crosby 1995, Elliott 2005, Pataki 2007, Slocum 2003, Lukensmeyer 2005):

- *Közvetlen állampolgári részvétel.* A folyamatok során a kezdeményezők közvetlenül igyekeznek bevonni az érintett lakosságot a döntéselőkészítésbe. Fontos, hogy ezek állampolgári szerepekre ösztönözzenek (Vatn 2009) – azaz a közügyekről gondolkodó, eszmét cserélő, vitára és érdekeik, értékeik felülvizsgálatára nyitott állampolgárként kezelik és szólítják meg a lakosokat, nem pedig előre meghatározott érdekek (és felek) közt keresnek kompromisszumot.
- *Megvitató, deliberatív jelleg.* A folyamatok teret adnak a résztvevőknek az adott probléma csoportos megvitatására.

² Az, hogy a részvételre invitáló folyamatokat szembeállítjuk a kikényszerített részvétellel, egy mester-séges és nagyban leegyszerűsítő szembeállítás. Valós helyi fejlesztési folyamatok esetén elképzelhető, hogy a folyamat invitálással indul, de a helyi érintettek kisajátítják, illetve kihasználják saját céljaikra – vagy éppen fordítva: valamilyen folyamat állampolgári kényszerítésre indul, majd kooptálják fönről, s invitáló jelleggel folytatódik. Az ilyen típusú dinamikus részvételi folyamatok elemzése túlmutat tanulmányunkon.

- *Kiegyensúlyozottság – manipuláció kontrollja.* A folyamatok kifejezetten törekszenek arra, hogy a megvalósítás során az adott döntéssel kapcsolatos összes álláspont megjelenhessen, ennek érdekében ezt szolgáló mechanizmusokat is intézményesítenek. Fontos, hogy a módszer ne legyen manipulálható, „elfogulatlan”, „kiegyensúlyozott” legyen.
- *Kompetenssé tétel.* A folyamatok szervezői törekszenek a részt vevő állampolgárok kompetenssé tételére az adott döntéssel kapcsolatban.
- *Valós tét.* A folyamatok valós közpolitikai döntésekhez kapcsolódnak, megteremtik a kapcsolatot a politikai döntéshozatal és döntéshozók, illetve a folyamat és annak eredményei közt.
- *Közösségi tovagyűrűző hatások.* A folyamatok hatásai nem állnak meg az adott folyamatok határainál, hanem megteremtik a kapcsolatot a helyi közösséggel a médián keresztül, illetve közvetlenül.

(3) Végül fontos hangsúlyozni, hogy az általunk elemzett részvételi folyamatok „projektközpontúak”, egy-egy fejlesztési döntés előkészítésére, illetve (helyi) fejlesztési stratégiák/irányok kijelölésére szolgálnak, és mint ilyenek, *zárt végűek* (Stirling 2008). Azaz egyszeri módon, valamely konkrét kérdés kapcsán támogatják a politikai döntéshozatalt.

Bár az elemzés korlátainak fenti lehatárolása alapján az elemzett részvételi folyamatok köre szűknek tűnhet, megítélésünk szerint a helyi fejlesztéspolitika számára elemzésünk mégis releváns. Olyan részvételi folyamatokat értékelünk ugyanis, amelyeket a döntéshozók ténylegesen alkalmazhatnak, amennyiben a helyi fejlesztéspolitika során ténylegesen jelen van a társadalmi részvétel elősegítésére törekvő politikai szándék. Azon túlmenően, hogy ezek a folyamatok képesek a döntéshozók kezdeményezésére érdemi részvételt biztosítani a fejlesztési döntésekben, alkalmazásuk idő- és költségigénye összhangban van a helyi gazdaságfejlesztési döntések időtávjával. Ha például e módszerek költségigényét összevetjük például nagyobb EU-s fejlesztési projektek volumenével, ezek kommunikációs költségeivel, vagy éppen a hazai megyei jogú városok költségvetésének nagyságrendjével, akkor alkalmazásuk irreálisnak semmi esetre sem tekinthető. Tipikusan ilyen módszerek például egyes több évtizede a gyakorlatban is tesztelt részvételi technikák, mint például az állampolgári tanács, a konszenzus konferencia, a 21. századi városgyűlés vagy a vitázó közvéleménykutatás (Slocum 2003, Pataki 2007, Málóvics et al. 2015).

Elemzésünknek a fenti folyamatokon és módszereken kívül van egy elvontabb síkja is, amely a szakirodalomban hosszú idő alatt kikristályosodó, érdemi részvételt elősegítő elvek alkalmazásával kapcsolatos. A tanulmányunkban elemzett részvételi folyamatok vizsgálata ugyanis az azok mögött megjelenő elvek és szempontok gyakorlati alkalmazhatóságára, „terepen” történő megjelenésére való reflexió is egyben.

2.2. Mélyszegénység társadalmi csoportok

Elemzésünk nem a felvázolt jellemzőkkel bíró részvételi folyamatok általában vett értékelésére irányul – erről magyarul lásd Szántó (2012) és Kiss (2015) –, hanem kifejezetten az alábbi szempontra: *Vajon az ilyen folyamatok alkalmasak arra, hogy segítségükkel a helyi lakosok lehető legszélesebb köre hallassa hangját”, vagy csak a városlakók egy szűkebb körének véleményének megismeréséhez, esetleg konszenzusához vihetnek közelebb, miközben egyes csoportok továbbra is hang nélkül maradnak?*

A szegénység jelenségének megragadása számtalan módon történhet. Meghatározható az érintettek saját értékelése alapján (megkérdezve őket) és attól függetlenül, különböző statisztikai mutatószámokra alapozva (elméleti megfontolások alapján), beszélhetünk relatív (Nándori 2014, Meyer–Sullivan 2012) vagy abszolút szegénységről (Nándori 2014, Smith–Todaro 2012), lehet valaki szegény tartósan vagy átmenetileg.

Az egydimenziós megközelítések az életvitel egyetlen aspektusára fókuszálnak, többnyire a jövedelemre vagy a fogyasztásra. A szegénység azonban nem pusztán az anyagi javak hiánya, annál jóval több. Az egyszerűsítések árnyalásaként megjelentek a szegénységet multidimenzióális nézőpontból megközelítő szemléletek.

Amartya Sen rámutat, hogy a javak vagy másként „eszközök” nem egyenlő mértékben, objektíven fontosak a társadalom minden tagja számára, azok jelentősége számos más körülménytől, ún. átváltási tényezőtől függ, melyek személyesek vagy akár társadalmiak is lehetnek (Bajmócy–Gébert 2014). Az értékelés legfőbb tere itt a képességek tere, mely lehetőséget teremt arra, hogy olyan életet éljünk, melyet jó okkal értékesnek tartunk (Sen 2003).

Mélyszegény társadalmi csoportok alatt éppen ezért multidimenziós megközelítésben azokat a csoportokat értjük, amelyek mind jövedelmük alapján, mind képességeiket (Sen 2003) tekintve kétséget kizárólag a társadalom peremére szorult, a társadalom legrosszabb helyzetben lévő csoportjai, akik bizonyosan mindegyik szegénységi mérőszám/definíció alapján beletartoznak a mélyszegénységi kategóriába.

Az elemzés során megjelenő terepi tapasztalataink pedig kifejezetten a mélyszegény, helyi *underclass-nak tekinthető roma közösségekkel* kapcsolatos megfigyeléseinken alapulnak. Egyetértünk ugyanis Ladányival és Szelényivel (2004) abban, hogy a hazai kontextusban a mélyszegény, szegregátumokban élő roma közösségek rendelkeznek az *underclass-ra* vonatkozó jellemzőkkel:

- E közösségek földrajzilag elkülönülten élnek a többségi társadalomtól, etnikailag gyakorlatilag teljesen homogén „gettókban” (cigánysorokon, cigánytelepeken), amelyek még azon roma családok lakhelyétől is elkülönülnek, amelyek anyagilag egy picit jobb helyzetben vannak;
- a többségi társadalom e csoportokat/közösségeket gyakran kívülállónak, nemkívánatosnak, haszontalannak tartja, mert úgy ítélik meg, hogy ők nem járulnak hozzá a társadalom „fejlődéséhez” hanem segélyeken élnek, élőködnek; illetve
- az ilyen helyzetben lévő családok gyermekei nagy valószínűséggel beleragadnak ebbe a helyzetbe – azaz a mobilitás e helyzetből kifelé meglehetősen alacsony szintű, e helyzet ilyen értelemben egy „csapdahelyzet”.

Terepi tapasztalataink tehát nem önmagában a mélyszegénységhez, mint a javak és képességek nagyfokú hiányához, hanem kifejezetten a fenti jellemzőkkel jellemezhető közösségekhez kapcsolódnak. Így itt a mélyszegénység mellett a társadalmi részvételre való valós lehetőséget (képességet) befolyásolja még:

- *Területi szegregáció.* Ennek hatását az integrációs elméleteken (Farkas 2008, Farkas 2012) keresztül érthetjük meg. A társadalmi integráció két oldalát különböztethetjük meg: a szociális és a rendszerintegrációt. A szociális integráció a családhoz, ezen keresztül a rokonsági hálózathoz, szomszédsághoz, lakókörnyezethez, baráti kapcsolatrendszerhez kötődik. A rendszerintegráció a szélesebb, az előbbieken túli relációkon kívüli közösségi normák, szokások elsajátításához kapcsolódik, melynek főbb terepei a különböző társadalmi intézmények, szervezetek. Ha egy közösség szegregált térbeli (és társadalmi) értelemben, de erős belső integrációval jellemezhető, akkor az hozzájárulhat ahhoz, hogy a fentebb említett kisközösségi életvilágok partikuláris (a többségitől eltérő) értékekre, szabályokra, életstratégiákra, normákra épüljenek (Farkas 2012), amelyeket a szakirodalom egyértelműen a mélyszegény, szegregált lét következményének tekint, és egyes források (Ladányi–Szelényi 2004, Pálos–Binder 2009) a szegénység kultúrája névvel illetnek. E közösségeket így gyakran sajátos, a többségi társadalométól eltérő miliő jellemzi, azoknak megvannak a saját – a többségi társadalométól nagyban eltérő – problémái.
- Azok a *súlyos előítéletek*, amelyekkel e csoportok a többségi társadalom részéről szembesülnek. Elmondható, hogy Magyarországon a legelutasítottabb etnikai csoport a cigányság (Fábián–Sik 1996). Csepeli és szerzőtársai (1998) reprezentatív felméréséből kiderül, hogy a romákkal szemben alkalmazott pozitív diszkrimináció (pl. roma ösztöndíjak) nagyfokú elutasí-

tásra talál a többségi társadalom részéről. Megállapítják továbbá, hogy több mint kétszer annyian fogadják el azt a nézetet, hogy a cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, „mert segélyekből élnek”, mint azt, hogy azért, „mert nem kapnak munkát”. Kutatásukból kiderül, hogy a csoportjellemzésre leggyakrabban használt tulajdonságok listájának élén szerepelnek a „lusta” és az „erőszakos” jellemzők, illetve a cigányság bűnözésével kapcsolatos negatív érvek („a vérükben van”). Az identifikációs kihívások, a mindig jelenlévő lehetőség, hogy előítéletek vagy diszkrimináció áldozatai lehetnek, illetve annak tudata, hogy társas identitásukat mások leértékelik vagy negatívan értékelik (Pálos 2010), gátat szabhatnak a társadalmi részvétel folyamatába történő bekapcsolódáskor. (A romákat sújtó előítéletekről lásd még: Fábíán–Erős 1996, Csepeli et al. 1997, Erős 1998, Székelyi et al. 2001, Binder 2011, Rixer 2015)

Mind a mélyszegény, mind pedig a szegregált, underclass körülmények közt élő roma közösségek sokfélék, ahogyan ezek tagjai is. A szakirodalom, illetve saját tapasztalataink alapján azonban úgy gondoljuk, hogy léteznek olyan tendenciák, amelyek e csoportok és tagjaik vizsgált részvételi technikákból való kimaradásuk irányába hatnak. A továbbiakban e tendenciákat vizsgáljuk meg: azokat a tényezőket, amelyek azt befolyásolják, hogy e csoportok és tagjaik mennyiben lehetnek képesek a helyi fejlesztések érintettjeként részvételi folyamatokba bekapcsolódni. Elemzésünk során egyrészt általában a mélyszegénységgel, mint az anyagiak és képességek (valós lehetőségek) hiányával kapcsolatban reflektálunk a részvételt korlátozó tényezőkre az elemzett technikák jellemzőire vonatkozó szakirodalom, a mélyszegény lét szociológiai és pszichológiai szakirodalma, valamint a csoportos kvalitatív kutatási technikák szakirodalma alapján. Másrészt terepi tapasztalataink alapján ezt az elemzést a mélyszegénység egyik „minősített” hazai megjelenési formája, a területileg szegregált, mélyszegény, roma közösségek kapcsán tesszük meg. Azaz az elemzés kiegészül a területileg szegregált létből és az ebből fakadó partikuláris életvilágokból, valamint előítéletekből (elnyomásból) fakadó, hazai városi kontextusban megfigyelt tényezőkkel.

3. Helyi fejlesztési döntéseket támogató részvételi technikák és a mélyszegény társadalmi csoportok részvétele

A hazai szakirodalom igen kevéssé reflektál a mélyszegény érintettek társadalmi részvételének korlátaira, bár ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem jelennek meg társadalmi részvétellel kapcsolatos kritikai gondolatok (Bajmócy–Gébert 2014, Csánádi et al. 2010, Földi 2009, Tóth–Göncz 2009, Reisinger 2009, Gáspár et al. 2014, Jávor–Beke 2013). Ugyanakkor ezek megjelenése jellemzően tényleg csak felsorolás és utalásszerű, mint például, hogy a társadalmi részvétel „*parciális érdekek ér-*

vényesítéséhez vezethet, a kizárás eszközévé válhat (amennyiben bizonyos, több erőforrással rendelkező csoportok „bekerülnek”, mások pedig kimaradnak a döntéselőkészítésből).” (Csanádi et al. 2010, 20. o.), a létező hatalmi, társadalmi, gazdasági aszimmetriák a részvételi folyamatban is újratermelődnek (Gébert et al. 2016), vagy, hogy a társadalmi részvétel csapdája az elitizmus (Földi 2009). Egyáltalán nincsen azonban feltárva az, hogy a veszélyek/korlátok hogyan, milyen mechanizmusok eredményeképpen jelentkeznek.

A társadalmi részvétel *nemzetközi kritikai szakirodalma* lényegesen színe-sebb képet mutat. Ahogyan Gregory (2000) fogalmaz: „*A közösségi részvétel megnyerte a szavak háborúját, de e retorika mögött valós sikere már kevésbé evidens*” (Gregory 2000, 180. o.). Azaz: nincs rá garancia, hogy nem tátong szakadék a részvétel elmélete és gyakorlata közt, sőt, egyes kutatások ezt megerősíteni látszanak (Monno–Khakee 2012).

A fejezetben először a „*részvétel zsarnoksága*” koncepció (Cooke–Kothari 2001) által Észak–Dél viszonylatban megfogalmazott kritikákat vonatkoztatjuk az elemzésünk tárgyát képező részvételi folyamatokra. Ezután az elemzett részvételi folyamatok jellemzőire vonatkozó szakirodalom, a mélyszegény lét szociológiai és pszichológiai szakirodalma, valamint a csoportos kvalitatív kutatási technikák szakirodalma alapján is megvizsgáljuk, hogy mennyiben képesek a tanulmányunk fókuszát képező részvételi folyamatok a mélyszegény társadalmi csoportok érdemi részvételének biztosítására. Mindezen általános felvetésekre folyamatosan reflektálunk a korábban említett részvételi akciókutatási folyamat alapján, így helyezve ezeket hazai kontextusba.

3.1. A részvétel zsarnoksága és a mélyszegény érintettek részvétele

A társadalmi részvétellel kapcsolatos kritikák tekintetében nemzetközileg a Cook és Kothari (2001) által szerkesztett tanulmánygyűjteményben tárgyalt „*tyranny of participation*” (részvétel zsarnoksága) kifejezés már-már szállóige lett. E kritika egyrészt azért lényeges, mert ez nem a „*sekélyes*”, vagy éppen manipulatív célú részvételt elemzi kritikusan, hanem az elkötelezett, „*mély*” részvételi folyamatokat. Másrészt pedig, mert ez tekinthető a társadalmi részvétellel foglalkozó kritikai szakirodalom alapművének.

A nemzetközi fejlesztési folyamatokban Észak–Dél viszonylatban alkalmazott, részvételen alapuló vidékértékelés (participatory rural appraisal – PRA) módszerének alkalmazása során létrejött tapasztalatok (Hickey–Mohan 2004), azaz a déli országokban sokszor külső, északi fejlesztő ügynökségek által megvalósított, top-down jellegű, zárt végű folyamatok kritikáját nyújtja számunkra. A koncepció arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatalom jelen van a részvételi folyamatok esetében is. Ez több lényeges formában megnyilvánul (Kesby 2005, Hickey–Mohan 2004):

1. A társadalmi részvétel egyes körökben (pl. nemzetközi fejlesztések esetén) olyan mértékű legitimitációval bír, hogy az „domináns ortodoxiává” vált, így kizár más vizsgálódási és beavatkozási módokat (*technikák zsarnoksága*).
2. A részvétel ahelyett, hogy feltárná a helyi tudást, éppen annak elnyomásának irányába hathat (*csoport zsarnoksága*). Ennek oka, hogy a részvételi folyamatok jellemzően a csoportkonszenzust részesítik előnyben a disszenzussal szemben. Így részvételi tudásként tekinthetnek olyan kimenetekre, amelyek valójában maximum domináns csoportnormáknak tekinthetők – azaz a konszenzusorientált részvételi folyamatok elnyomhatják a kisebbségi tudást, véleményeket. E jelenséget súlyosbítja, hogy a részvételre „értéksemleges” eszközként tekintünk, holott a létrejövő tudást alapvetően befolyásoló alkalmazott technikák (érzékenyen vezetett/moderált csoportos beszélgetések, a „nyugodt” (relaxed) megközelítés) az északi szakértők nézőpontját, értékeit, prioritásait tükrözik. Ez a *részvétel depolitizáló hatása*: ahelyett, hogy a problémákra politikai ügyekként tekintenénk, „értéksemleges” eljárással megoldandó technikai problémaként kezeljük őket.
3. Az elméletileg elfogulatlanságot, kiegyensúlyozottságot elősegítő facilitátorok sokszor domináns szereplők, akik meghatározzák azt, hogy mi és hogyan ismerhető meg a folyamat során (*döntéshozatal és kontroll zsarnoksága*). Ez különösen problematikus, ha a hierarchikus viszonyok következtében a fejlesztések alanyainak tekinthető helyi résztvevők magukra alsóbbrendű tudással rendelkező szereplőkként tekintenek a „nagy tudású” fejlesztési szakemberekhez képest (Cooper et al. 2013).
4. A részvételi folyamatok során a szubjektivitás az adott hatalmi viszonyok között jön létre. A részvétel ténye és diskurzusa erőteljesen irányítja az adott részvételi térben létrejövő viselkedési, reflexiós, reprezentációs és cselekvési lehetőségeket, a résztvevők bekerülnek a részvétel által létrejövő diskurzusok és gyakorlatok hitelesítésébe. Akik részt vesznek a folyamatban, azok egy *masterséges részvételi térben* vesznek részt, amelyben semmi garancia nincs arra, hogy „önmagukat adják”.
5. A részvételi technikák és folyamatok a *“helyi”-re koncentrálnak ahelyett, hogy a szélesebb, nagyobb léptékű társadalmi-gazdasági struktúrákból (is) fakadó elnyomást is elemeznék*. Alkalmazásuk így elfedheti a szélesebb elnyomó struktúrákat, sőt, a részvétel és beleszólás tényleges lehetőségének imitálása által hozzájárul azok legitímálásához. Azaz előfordulhat, hogy egy részvételi folyamat eredményeképpen egy adott helyi fejlesztés (pl. a helyi termelői piac átalakítása) átlátható, részvételi, demokratikus módon valósul meg olyan módon, hogy a leginkább a helyi közösség peremére szorult csoportok szempontjai is megjelennek, ez azonban nem jelenti azt, hogy a részvételi folyamat általában is foglalkozna azzal: miért és hogyan jön létre az elnyomás, egyenlőtlenség és marginalizáció, és ezzel mit lehetne kezdeni.
6. Végül a társadalmi részvételi technikák csupán adott döntésekben igyekeznek a helyiek részvételét biztosítani, nem eredményezik a helyiek

érdemi képessé tételét és az adott döntésen túlmutató részvételi lehetőségeiket. Azaz nem törekednek arra, hogy az érintettek „ágens”-ként lépjenek fel a későbbiekben, azaz saját sorsuk aktív alakítójává váljanak (Sen 2003). Ez ugyanis nem egy-egy fejlesztési projekt eredménye, hanem egy hosszabb távú folyamat.

3.2. A részvétel zsarnoksága és a mélyszegény érintettek részvétele a részvételre invitáló, érdemi részvételt biztosító, zárt végű helyi részvételi folyamatok esetében

A csoport zsarnoksága kapcsán kifejtett kritika szerint a társadalmi részvételi folyamatok jellemzően konszenzus-orientáltak, a kifinomultabb technikák jellemzően középosztály által alkalmazott/ismert kommunikációs formákat/technikákat alkalmaznak. Márpedig a mélyszegény érintettek kevésbé képesek a középosztály számára „otthonos” részvételi tereket ugyanolyan hatékonyan használni, mint azon csoportok, akik (és akik számára) e tereket eredendően létrehozták – azaz az ilyen módszerek nem feltétlenül képesek áthidalni a „társadalmi távolságokat” (Gáspár et al. 2014), így a mélyszegény csoportok (véleményének) elnyomásához vezethetnek.

A jelenséget megfigyeltük tereptapasztalataink során is: a középosztály által használt kommunikációs technikák túlzott formalitása elidegenítheti a kommunikációs folyamatától a mélyszegény, szegregált körülmények közt élő roma embereket, a két csoport által használt kommunikációs formák eszközrendszere nagymértékben különbözhet ugyanis egymástól. Például az interjúkészítés során általánosan használt technikák (jegyzetek készítése, hangrögzítés, képi rögzítés), melyek a társadalmi részvételi folyamatok során is gyakran használatosak, a mélyszegény csoportok számára nem megszokott, ismeretlen módszerek, melyek bizalmatlanságot ébresztenek, így használatuk riasztóan hathat. A részvételi technikák használatát szintén megnehezíti, hogy az ezekben gyakran használt eszközök (pl. folyamatábrák, összefoglalók és jegyzetek, írásbeli előkészítő anyagok, visszacsatolások) mind olyan módszerek, amelyek használatában az érintettek nem mozognak otthonosan.

További korlátozó tényező lehet még e ponton a nyelvhasználat. Bodorkós és Pataki (2009), illetve Szombati (2011) szintén RAK megfigyelések alapján ezzel kapcsolatban a peremre szorult csoportok retorikai készségeinek hiányosságairól és az önkifejezéshez szükséges önbizalom hiányáról írnak a részvételi tervezés kontextusában. A mi megfigyeléseink is hasonló irányba mutatnak, tulajdonképpen ezen megfigyelést részletezik.

Tapasztalataink szerint a mélyszegény, szegregált, különösen a többnyelvű közösség tagjai közül egyesek számára komoly nehézséget jelenthet olyan szövegek megértése, amelyek egy „középosztálybeli” szemüvegen keresztül nézve könnyebben érthetők. RAK kutatásunk elején a helyi roma elittel, szakértőkkel készítettünk interjúkat, amelyek egyik első tanulsága volt az – amit azóta mi is köz-

vetlenül megtapasztaltunk –, hogy interjúalanyaink szerint kétnyelvűségükből fakadóan sok roma gyerek nem igazán tud magyarul, amikor elkezdi az iskolát. Az iskolarendszer pedig nem képes ilyen értelemben betölteni integrációs szerepét és kompenzálni a gyerekek nyelvi hátrányait, ami iskolai teljesítményükre is erőteljesen kihat (Réger 1995, Gúti 2001, Kende 2001).

A szegregált körülmények között élő mélyszegény családok, és így az itt felnövő gyermekek közül sokan a kognitív fejlődést közvetlenül vagy közvetve elősegítő tevékenységekhez, tárgyakhoz, eszközökhöz, környezeti feltételekhez kevéssé férnek hozzá (Kertesi–Kézdi 2012). Tereptapasztalataink szerint például a szegregált körülmények között élő roma kisgyermekek tárgyi világából az extrém szegénység következtében hiányzik a gyermekkönyv, sőt, gyakran a játéktárgyak is. Így gyakori, hogy az érintett családok életéből hiányzik az iskolás kor előtti írásra-olvasásra való szocializálás gyakorlata. A gyermekek így nem sajátítanak el olyan nyelvhasználati és interakciós – kapcsolatteremtő, együttműködési – készségeket, amelyek alapvetően fontosak lennének az olvasás és írás eszközszerű használatához (Réger 1995). Az értelmi és nyelvi fejlődést stimuláló környezeti feltételek és tevékenységek szegénységből fakadó hiánya pedig gátat szab a tanuláshoz szükséges alapkészségek fejlődésének (Havas et al. 2001, Kertesi–Kézdi 2012). E lemaradás szinte teljes mértékben a szegénységre, a szülők jellemzően alacsony fokú iskolázottságára és a munkapiacról történt kiszorulására, valamint az ezekből fakadó további hátrányokra vezethető vissza (Kertesi–Kézdi 2012), amely hátrányok konzerválódnak, végigkísérik az érintetteket életükön – az iskolarendszer már említett, hátránykompenzáció kapcsán fennálló alkalmatlansága miatt.

A kétnyelvűségből származó hátrányok mellett fontos továbbá, hogy a szegregált lét – ahogyan említettük – a többségi társadalométól nagyban eltérő életvilágokat eredményezhet. Ezen eltérő életvilágok eltérő (pl. mély egzisztenciális) problémákat, eltérő „fontos ügyeket” jelentenek. Ez pedig a többségi társadalométól eltérő nyelvhasználat, szókincs irányába mutat.

Összességében tehát elmondható, hogy a mélyszegény körülmények között élő gyermekek többnyelvűségből és szocio-kulturális hátrányaiból származó nyelvhasználati és szövegértési nehézségei – melyeket az iskolarendszer nem képes kompenzálni – az idő előrehaladásával halmozódhatnak és meghatározhatják a felnőttkori szövegértési képességeiket is. Ennek, valamint a szegregált létből fakadó partikuláris (többségitől eltérő) életvilágoknak a következtében a mélyszegény csoportok szókincse a többségi társadalométól részben eltér, a középosztály életvilágával, problémáival kapcsolatos kifejezőképesség pedig adott esetben szűkösebb lehet. E jelenséget terepmunkánk azon aspektusa is jelzi, hogy gyakoriak az irányunkba a hivatalos levelek, formanyomtatványok értelmezésére irányuló kérdések és a középosztálybeli használathoz képest eltérően használt kifejezések.

Itt tartjuk fontosnak megjegyezni, hogy a fentebb mondottakkal semmi esetre sem szeretnénk azt sugallni, hogy a marginalizált helyzetben lévők általában véve alacsonyabb problémamegoldó képességgel rendelkeznenek. Sőt, bizonyos

értelemben ennek éppen az ellenkezője az igaz. Középosztálybeli társadalmi szereplőként mi magunk sokszor elismeréssel tekintünk az érintettekre, mennyire talpraesetten és leleményesen oldják meg szegénységük és kirekesztettségük ellenére a gyereknevelés s egyáltalán a mindennapi megélhetés gondjait. Fenti megfigyeléseink (amelyek egybeesnek másokéival) csupán azt jelentik: a mélyszegénység és szegregáció az e tanulmányban elemzett jelenségek tekintetben komoly társadalmi hátrányokat kódol az érintettek számára.

Megfigyeléseink szerint a mélyszegény, szegregált roma közösségekben a kommunikáció módja és érvelési eszközrendszere is gyakran eltérhet a középosztály által használt technikáktól: körükben jellemzőek a temperamentumos, érzelmekkel teli hangszínváltások. E kommunikáció azonban egy nyugodt, moderált, konszenzusra törekvő részvételi folyamatban nem szalonképes. Ahogyan már kutatásunk elején integrált roma interjúalanyaink is megfogalmazták: *„Mikor két roma beszélget egymással, annak, aki nem roma, sokszor úgy tűnhet, hogy veszekednek egymással, holott erről szó sincs, csak beszélgetnek, vitatkoznak.”*

Végül a nyelvhasználattal, szövegértéssel kapcsolatos hátrányok minősített esete a funkcionális analfabetizmus (Csoma–Lada 1997) és az írástudatlanság, ami gyakorlatilag ellehetetleníti az ebben érintettek számára érdekeik önálló képviselését a tárgyalt típusú módszerek esetében.

A részvétel középosztálybeli „tere” nem csak átvitt értelemben tér, hanem jellemzően integrált, földrajzi középosztálybeli tér is egyben, amely szintén a mélyszegény csoportok részvétele ellenében hathat. Tapasztalataink szerint ugyanis az érintettek kizárólag lakhelyükön (szegregátum) vagy egy általuk jól ismert, „birtokba vett” közegen belül (pl. egyes szegregátum-közei közterek, vendéglők) érzik magukat komfortosan, biztonságban, itt mernek megnyílni. Hosszú évek munkájának eredménye például, hogy egyes rendezvényeket egy (mindig ugyanazon) kávézóban tudjuk megrendezni, hogy e teret az érintetteknek ezt az addig általuk ismeretlen közeget sikerült ilyen értelemben magukévá tenniük. Ez egyáltalán nem csoda, hiszen a többségi társadalmi terek alapesetben „ellenséges terek” egy stigmatizált (Pálos 2010), előítéletekkel sújtott társadalmi csoport számára.

A fentivel szoros összefüggésben igen problémás lehet, ha *az elemzett részvételi folyamatok során kialakuló csoportvéleményre, mint végső, „értéksemleges” tudásra tekintünk.* Ha ugyanis bizonyos hangok – például a mélyszegény érintettek – nem szűrődnek át e technikákon, akkor e hangok innentől kezdve nem is legitímek. Azt azonban, hogy a részvételi folyamatok de-politizáló hatása mennyiben érvényesül, erőteljesen befolyásolhatja az a közeg, amiben e folyamatok zajlanak. Kifejezetten e hatás ellenében hathatnak a kifinomultabb részvételi technikák esetében meglévő, a folyamatra vonatkozó átláthatósági garanciák és a közösségi tovagyűrűző hatások generálásának követelménye, pl. *a médianyilvánosság biztosítása* által.

Ezek ugyanis bizonyos helyi feltételek fennállása (pl. erős, a folyamatokat figyelő helyi civilszféra, a folyamatot követő és a versengő véleményeknek, álláspontoknak teret adó helyi sajtó) esetén lehetőséget teremtenek a létrejövő tudás és vélemények közösségi megvitatására, kontrolljára, a kritikára. Ezek hiányában azonban a depolitizáló hatás könnyen érvényesülhet.

Így egyfelől okkal érvelhetünk a médianyilvánosság biztosításának szükségessége mellett, tereptapasztalataink alapján ez számos dilemmát is felvet. A mélyszegény roma közösség tagjai tapasztalataink szerint félnek a nyilvánosságtól, ódzkodnak attól, hogy őket általuk nem igazán ismert többségi társadalmi szereplők fényképezzék, videózzák, valamint a sajtó jelenlététől is. Ennek oka sokféle lehet: gyakran szégyenérzet kapcsolódik szegénységükhöz, ennek helyi sajtóban megjelenő reprezentációjával kapcsolatos tapasztalataikhoz, vagy éppen borzasztóan zavarják őket a sajtómegjelenések mellé fűzött gyűlölködő, rasszista, előítéletekkel teli kommentek. Ezen általános, sajtómegjelenéssel kapcsolatos mély, negatív attitűdök következtében az is előfordul, hogy a nyilvános szereplést vállaló érintettek saját közösségükön belül is negatív visszacsatolásokat kapnak e szerepléssel kapcsolatban.

A részvételi folyamatok érvényességét kérdőjelezi meg azon kritika is, mely szerint a *mesterséges tér befolyásolja azt, hogy a résztvevők mennyiben „adják önmagukat”*. Azaz tényleg a valós preferenciákat ismerjük-e meg, vagy pedig létrehozunk a valóstól távol álló, eseti, az adott folyamat során kinyilvánított preferenciákat? Ha például a mélyszegény érintetteknek olyan „túlélési stratégiáik” (Kesby 2005) vannak, amelyek a többség szemében elítélendők, akkor elvárható-e az, hogy ők ezeket e mesterséges terekben/terepéken felfedjék? Van-e erre tényleges esély?

Megfigyelhető jelenség, hogy vannak olyan témák, amelyek még a számukra komfortos területeken is tabunak számítanak. Olyan „túlélési stratégiák” ezek, amelyeket nem szívesen fednek fel. Ilyenek például az uzsorarendszer működése, vagy egyes szégyenérzetet keltő, mélyszegénység és kilátástalanság generálta jövedelemszerzési technikák, pl. „kukázás”. Évek együttműködésére volt szükség ahhoz, hogy e tabutémákkal kapcsolatban a mélyszegény családok előttünk, kutatók előtt megnyíljanak.

Végül lényegesek az elemzett részvételi folyamatok szempontjából azon veszélyek is, miszerint a *részvételi döntés-előkészítő folyamatok a képessé tételt csupán egy-egy fejlesztési projekt vonatkozásában értelmezik*.

Ezzel összefüggésben problematikus egyrészt, hogy a részvételi módszerek az érintettek életének csupán egy szűk szeletét érintik, amit elhagyva visszatérnek hétköznapi, hatalmi viszonyokkal átszótt tereikbe. Pedig a *társadalmi részvételi technikák nem légtüres térben működnek*. Kesby (2005) több olyan tényezőt is feltár, amelyek ahhoz vezethetnek, hogy a részvételi folyamatokban formálisan jelenlévő mélyszegény csoportok nem hallatják érdemben hangjukat, azaz mintegy öncenzúrárt gyakorolnak. A részvételi folyamatok által létrehozott terek időben és térben nem különülnek el hermetikusan a valós társadalmi folyamatoktól, hanem a szélesebb társadalmi, kulturális, történelmi és területi folyamatok részei. Így a

létező hatalmi viszonyok szükségszerűen megjelennek a részvételi folyamatokban, és lehetetlen olyan tereket teremteni, ahol a teljesen kötöttségek nélküli véleménynyilvánítás elérhető lenne.

A résztvevők percepcióikat nem korlátozzák az adott projektre, részvételüket szükségszerűen befolyásolja, hogy a mesterséges részvételi tér elhagyása után visszatérnek hatalmi viszonyokkal továbbra is átszőtt mindennapi tereikbe. A részvételi technikák nyilvános természete a beszéd jogát összeköti annak következményeivel. Így a részvétel mesterséges terei paradox természettel bírnak: bár azok olyan módon vannak létrehozva, amely elvileg előmozdíthatja a képessé tételt, a résztvevők külső/hétköznapi viszonyrendszerei mégis megakadályozhatják a képessé tett teljesítést még e mesterséges terekben is.

Megfigyeléseink szerint a gyakran erős függőségi viszonyok eredményeképp azon moderált terekben, ahol azok is jelen vannak, akiktől a mélyszegény érintettek akár egzisztenciális értelemben is függnék (pl. a RAK folyamat által kikényszerített antiszegregációs fórum, ahol az érintettek és roma képviselők mellett városházi alkalmazottak, helyi képviselők, valamint a helyi ingatlankezelő munkatársai is jelen voltak), az érintettek nem nyílnak meg, és nem merik vállalni a konfliktusokat, már csak az azzal járó esetleges retorziók kockázata miatt sem. Azaz ha nem történik meg például az állam és/vagy helyi önkormányzat és lakosok viszonyának kiegyensúlyozása, akkor a helyiek a helyi részvételi tereket (projektcentrikus részvételi eszközöket) nem feltétlenül merik használni. Ehhez még csak nem is szükséges az előző pontban tárgyalt illegitimnek vélt „túlélési technikák” jelenléte, hanem elég, ha a függő viszony következtében retorziótól tarthatnak – ha például egzisztenciálisan is függnék az államtól/önkormányzattól, mert egyetlen megélhetési lehetőségük a közmunka.

Másodszor, az elemzett jellegű részvételi folyamatok nem eredményezik a mélyszegény érintettek érdemi képessé tételét, melynek eredményeként saját ügyeik aktív alakítójaként léphetnének fel a későbbiekben, ez ugyanis nem egy-egy fejlesztési projekt eredménye, hanem egy hosszabb távú folyamat.

3.3. Ki van jelen? – A mélyszegény csoportok jelenléte a részvételi folyamatokban

A fenti kritikák a helyi részvételi folyamatokra szélesebb perspektívából reflektálnak. Ezeken túlmenően azonban számos olyan „konkrétabb” szempont is van, amelyek a mélyszegény érintettek kiszorulásának irányába hathatnak.

A részvétel ugyanis a tárgyalt részvételi folyamatok esetében *önkéntes alapú*. A kérdés: *vannak-e olyan csoportok, amelyek e miatt szisztematikusan kiszorulhatnak a részvételből – azaz esetünkben a mélyszegény/underclass társadalmi csoportok ilyenek-e?* Bár a strukturált részvételi folyamatok hangsúlyt helyeznek arra, hogy minél több társadalmi csoport, illetve az ő érdekeik és értékeik megjelenjenek a fo-

lyamatban, felvethetők olyan szempontok, hogy e jelenlét potenciálisan még a legkörütekintőbb tervezés és lebonyolítás esetén sem lesz teljes.

Az elemzett jellegű részvételi technikák alapvetően kétféle kiválasztási eljárást alkalmazhatnak. Vagy véletlenszerű mintavétel alapján kéri fel a résztvevőket (pl. az állampolgári tanács vagy a vitázó közvéleménykutatás), vagy reprezentatív mintára törekszenek a projekttel kapcsolatos hirdetés-toborzás során úgy, hogy közben a véletlenszerű kiválasztás nem szempont (pl. a 21. századi városgyűlés).

Amennyiben a *toborzás valószínűségi mintavétellel* történik, kérdéses, hogy ennek gyakorlati megvalósulása esetén az alapul szolgáló nyilvántartásokban – legyen szó telefonos vagy lakcímnnyilvántartásról – szerepelnek-e egyáltalán a mélyszegény társadalmi csoportok. Tapasztalataink szerint a szegregátumokra jellemzőek a rendezetlen lakásviszonyok, nem ritka a jogcím nélküli lakáshasználat. Megfigyeléseink szerint a telefonok, telefonkártyák és így a telefonszámok sokszor kézről kézre járnak, a telefonszámok nyilvántartásban (adatbázisban) szereplő tulajdonosa sokszor nem felel meg a valóságnak. A *bolyongásos valószínűségi mintavétel* hatékonysága e tekintetben szintén kérdéses, hisz nem egyértelmű, hogy az érintettek megtalálhatóak az ilyen típusú mintavétel tipikus helyein (bevásárlóközpontokban, belvárosi tereken – azaz gyakran tipikusan a középosztály által használt tereken/területeken). Tereptapasztalataink szerint a mélyszegény, szegregált körülmények között élő romák térhasználati mintázata nem, vagy csak a középosztálynál lényegesen ritkább gyakorisággal érinti a tipikusan középosztály által használt városi tereket. A valószínűségi mintavétel módszerével megvalósuló toborzásról elmondható tehát, hogy mind nyilvántartásokra hagyatkozva, mind bolyongásos mintavétel esetén komoly nehézségekbe ütközhetünk.

A *hirdetéses eljárás*on alapuló toborzás sikeressége szintén nehézségekbe ütközhet, hisz kérdéses, hogy a részvételi lehetőség híre eljut-e egyáltalán a mélyszegény érintettekhez – pl. ha azt országos napilapokban hirdetik meg. Akadályozó tényező lehet például a már említett írástudatlanság, illetve az, hogy tapasztalataink alapján az érintettek közül sokan nem használnak internetet, vagy az erőforrások hiánya miatt jellemzően a középosztálynál sokkal korlátozottabb mértékben (hiszen nincs pénz azt előfizetni). Akik pedig használják – ők szintén sokan vannak – a közösségi oldalakat sokszor nagyon aktívan használják, más internetes médiaportálokat, pl. országos hírforrásokat sokkal kevésbé látogatnak, nyomtatott sajtó pedig végképp nem jut el hozzájuk. Végül *célzott érintetti bevonás* esetén kérdéses, hogy ez hogyan tud a gyakorlatban megtörténni. Azaz például amennyiben az érintett mélyszegény csoport nem szervezett csoportnak – azaz pl. saját civilszervezetekkel nem rendelkező csoportnak – minősül, akkor konkrétan hogyan történhet meg az ő bevonásuk³. Az általunk vizsgált szegregátumok például olyannyira zárt közösségek, hogy ott egy személyes kapcsolatokkal és ismeretekkel nem rendelkező toborzó rövid idő alatt bizonyára nem járhatna sikerrel.

³ Ha e bevonás civilszervezeteken keresztül történik, akkor az már a „részvételen belüli képviselő” problémája – lásd alább.

Azaz már az sem evidens, hogy a szokásos toborzási eszközök biztosan alkalmasak-e arra, hogy a mélyszegény csoportok is esélyt kapjanak a részvételre. Ám ha ez meg is történik, akkor is kérdés marad az, hogy *a mélyszegény érintettek végül résztvevővé válnak-e?*

Egy, a középosztálybeli társadalom számára releváns probléma és motiváló folyamat nem biztos, hogy ugyanilyen jelentőséggel bír egy mélyszegény csoport számára is, *a mélyszegénységből és szegregált létből fakadó eltérő életvilágokkal, problémákkal és lehetőségekkel kapcsolatos különbségek következtében*. A mélyszegénységben élők számára a posztmodern életminőségi, „fejlesztési” problémák relatív súlya lényegesen alacsonyabb lehet az egyéb, az alapvető szükségletekhez kapcsolódó problémákkal összevetve.

Először is azt tapasztaljuk, hogy a mélyszegény családok energiáit legtöbbször az olyan napi gondok emésztik fel, mint például az élelem beszerzése, a fűtés megoldása, vagy az adminisztrációs ügyek intézése. Ilyen helyzetben nyilvánvalóan elsődleges cél az egyéni-családi alapvető szükségletek kielégítése a távolinak tűnő „fejlesztési” folyamatokba való beleszóláshoz képest. Különösen, ha e kettő közt átváltás van – azaz a részvétel például a munkából való kieséssel, és emiatt mondjuk a munkaadóval való potenciális konfrontációval, vagy jövedelem kiesésével jár. Ezeknek egy nehéz egzisztenciális helyzetben nyilvánvalóan fokozott súlya lehet.

Másodszor, a fenti, közvetlen átváltásokon túlmenően a mélyszegénységnek, nélkülözésnek individuális szinten, életvitelbeli, pszichológiai aspektusból is megközelíthető következményei vannak, amely olyan jelenségekben nyilvánul meg, mint a reményvesztettség vagy a jelen-orientált magatartás (present orientation) (Romeo 2005). Azzal kapcsolatban, hogy e jelen orientáció hogyan következik a szegénységből, az a mélyszegény helyzethez való racionális alkalmazkodás-e, vagy éppen a nélkülözés kognitív képességekre gyakorolt közvetlen pszichológiai hatásának eredménye (Mani et al. 2013), többféle magyarázat létezik. Abban azonban egyetemes a szakirodalom, hogy e jelenség létezik, azaz, a rövidtávon belátható haszonnal járó cselekedetek a szegények esetében hatványozott előnnyel bírnak a hosszabb távú és bizonytalan eredményekkel kecsegtető folyamatokhoz képest.

Ráadásul az alapvető problémák folyamatos jelenlétének következtében a mélyszegény, szegregált körülmények közt élő emberek sokszor nem is bíznak abban, hogy létezik más, jobb módja az életnek, így a mélyszegény létállapot redukálhatja az elvárásokat az étellel szemben (Shekhawat 2011). E probléma Amartya Sen munkásságában is megjelenik. Sen szerint ugyanis antropológiai tény, hogy az emberek vágyai igazodnak körülményeikhez, az elnyomott csoportok (pl. nők) szellemileg kondicionálhatják magukat arra, hogy nincs beleszólásuk a politikai folyamatokba, beletörődnek nyomorukba, és ennek eredményeképpen talán elvesztik bátorságukat, hogy radikális változásokat követeljenek (Sen 2003, Gébert 2015).

Tereptapasztalataink során mi is megfigyeltük, hogy az érintettek közül sokan nem csak saját, de gyakran gyermekeik jövőjét illetően sem bíznak egy másfajta élet lehetőségében. Az iskola például, mint a szegénységből való kitörés eszköze, sok esetben nincs jelen az érintett szülők látómezejében, az iskolában megszerzett tudás értéke életstratégiájukban alacsony – lásd még Kende (2001). E tendenciát nem szabad túláltalánosítani, hiszen más kutatások szerint a cigányság rosszabb helyzetű csoportjaiban is erősödni látszik az iskolázottsági szint emeléséhez kapcsolódó motivációs szint (Havas et al. 2001). Mi is megtapasztaltuk RAK munkánk során, hogy egyes mélyszegény családok éppen kizárólag ebben látják a „kitörési lehetőséget”, olyannyira, hogy a jelen tapasztalatok alapját is képező RAK folyamatban a helyi érintettek egy, a mélyszegény roma gyerekek iskolai hátrányainak kompenzálására szolgáló tanoda megvalósítását tartották a legfontosabb, legsürgősebb akciónak. Összességében azonban a mi megfigyeléseink is azt mutatják, hogy a formális hazai iskolai rendszerben történő tanulást gyermekeik jövője tekintetében a mélyszegény, szegregált körülmények közt élő családok közül sokan nem tartják olyan módon és mértékben fontosnak a felnőttkori boldogulás szempontjából, mint egy középosztálybeli közegben. E hozzáállás olyan alapvető, megalapozott tapasztalatokon nyugszik, mint hogy a szülőknek (és sokszor a gyerekeknek) az iskolával kapcsolatban nincsenek meghatározó pozitív élményeik, saját és közvetlen családjuk életében, megélhetésében az iskola és az ott megszerzett tudás nem tölt(ött) be fontos szerepet – sőt, az iskola inkább a sikertelenség és kirekesztettség egyik terepeként funkcionál(t). Ahogyan ugyanis azt a vonatkozó hazai kutatások is megerősítik: a hazai iskolarendszer sajnos alkalmatlan a társadalmi mobilitás elősegítésére, az érdemi hátránykompenzációra, és egyáltalán, előítéletektől mentes környezet teremtésére (Fejes et al. 2016). De az is előfordul, hogy a környezetükben élőknek hiába van (egy, vagy akár több) szakmája, a diszkrimináció miatt mégsem sikerül elhelyezkedniük.

Végül kifejezetten a bevonódás ellenében hathat, ha egy közösséget erős belső (szociális), de gyenge külső (rendszer) integráció jellemez. Ilyenkor a kisközösségi életvilágok eltérő problémákat tehetnek hangsúlyossá a többségi társadalom problemaészleléséhez képest. Terepmunkánk során azt tapasztaljuk, hogy a szegregátumban élők életében az alapvető hangsúly közvetlen környezetüket (szegregátum és környéke) érintő ügyeken és folyamatokon van, kevéssé foglalkoznak a várost, vagy országot érintő politikai kérdésekkel. Azaz potenciálisan más „ügyek” a fontosak egy mélyszegény, szegregált körülmények között élő közösség, mint a többségi társadalom tagjai számára. Itt persze azt is fontos megjegyezni, hogy a vonatkozó kutatások szerint hazánkban általában is alacsony a közügyek befolyásolásában való részvételi hajlandóság, a hazai lakosság döntő része a közügyekkel kapcsolatban passzív, közömbös (Péterfi 2006, Péterfi 2009, Valuch 2013, Jávor–Beke 2013). Ugyanakkor az elemzett közösségek tekintetében az aktivitást a személyes érintettség vélelmezett hiánya még tovább csökkentheti.

Azaz az általunk vizsgált részvételi folyamatok és az ezek alapján megalkotott technikák hasznai nem biztos, hogy ugyanolyan fontosnak látszanak mélyszegény

nézőpontból is – onnan, ahol a szegénységből és kirekesztettségéből fakadóan rövidebb távú, az alapvető létfeltételeket érintő problémák állnak a hétköznapi fókuszban, és ahol sokszor az is kérdéses, hogy lesz-e másnap (a következő héten, a hó végén stb.) mit enni.

3.4. A jelenlévők tényleges beleszólása

A másik kérdés, amit meg kell vizsgálnunk, *hogy a fizikai jelenlét mennyiben jelent érdemi beleszólási képességet is egyben*. Azaz mennyiben lehetséges annak elkerülése, hogy a részvételi módszerek esetében az tényleges beleszólásra való képesség („ability to say”) (Vatn 2009) határozza meg a módszer befolyásolásának lehetőségét.

Az itt elemzett, érdemi részvételt biztosító folyamatok, technikák e szempont-ra alapvetően kettős választ adhatnak. Egyrészt fontos a képzett facilitátorok szerepe, akiknek feladatuk, hogy minden résztvevőnek teret biztosítsanak véleményük kifejtésére – azaz a kommunikatív folyamatok kiegyensúlyozása. Másrészt a részvételi folyamatok esetében megjelenhet a „kompetenssé tétel”, mint a képessé tétel (empowerment) egy formája. Ez szakértői anyagokban, prezentációkban, a szakértők és tudásuk hozzáférhetőségének biztosításában mutatkozik meg.

A szakirodalomban több olyan tényező is megjelenik, amelyek azt sejtetik: a facilitátorok általi „kiegyenlítés” és szakértői tudás rövidebb (néhány hónapos, esetleg egyéves) időtávon nem feltétlenül elégségesek ahhoz, hogy a mélyszegény csoportok érdemi részvételét megfelelő módon biztosítsák – több okból kifolyólag.

Először is, a *csoportos kvalitatív kutatási módszertannal foglalkozó szakirodalom* számos olyan tényezőt ismer, amelyek befolyásolják azt, hogy a csoportban ki az, akinek a hangja erősebben/gyengébben hallatszik (Vicsek 2004, Vicsek 2006).

A *konformitás* (Vicsek 2004, Vicsek 2006) közös véleményre irányuló nyomást jelent, amit befolyásolhat a (1) csoportban tapasztalható külső nyomásgyakorlás (megtámadás), (2) a légkör érzelmi intenzitása, (3) illetve az, hogy hányan képviselnek egy kisebbségi álláspontot. Ha egy részvételi folyamatban a mélyszegény érintettek álláspontja kisebbségi (a többségitől eltérő) álláspont, és számolunk a többségi és kisebbségi életvilágok közti potenciális különbségekkel, a konformitás önmagában is a mélyszegény csoportok álláspontjának érdemi megjelenése ellen hathat. Az egyetlen hazai állampolgári tanács esetében például az egyetlen roma résztvevő izolálódott, a csoporton belül kizárásra, megtámadásra került, aminek következtében ő is elkezdte figyelmen kívül hagyni a laikus panel többi résztvevőjének véleményét, és bár e helyzeten a facilitátorok igyekeztek enyhíthetni, az állampolgári tanács időtartama a helyzet érdemi feloldását nem tette lehetővé (Király–Várnagy 2009).

Szintén befolyásolja a csoportos megvitatási folyamatok kimenetelét a *résztevők motivációs szintje* (Vicsek 2004, Vicsek 2006). Arról már korábban írtunk,

hogy a helyi részvételi folyamatok témái sokszor nem azok, amelyek a mélyszegény érintettek számára a legfontosabbak, ami önmagában is potenciálisan alacsonyabb motivációs szint eredményeképpen. Fontos befolyásoló tényező még a motiváció kapcsán, hogy *mennyire sikerül a megvitatás során bizalomteli, oldott légkört teremteni*. Itt az – a már szintén tárgyalt – kérdés merül fel, hogy vajon azokon a közép-osztálybeli terepeken, ahol a részvételi folyamatok jó eséllyel zajlanak (legyen szó a városházáról, egy egyetemi épületről, szállodai, kongresszusi központi teremről, étteremről, kávézóról), mennyire képesek a mélyszegény szereplők „otthonosan” mozogni, „feloldódni”? Az, hogy erre ők rövidtávon automatikusan képesek lennének, egyáltalán nem evidens (Gáspár et al. 2014).

Számos *személyes jellemző*, illetve a *csoportösszetétel* (Vicsek 2004, Vicsek 2006) is befolyásolja azt, hogy ki mennyire képes és hajlandó kifejezni véleményét egy csoportban (mások előtt). Heterogén csoportokban a társadalmi hierarchiában magasabb pozícióban lévő, képzettebb, „többségi” résztvevők hangja potenciálisan erősebben hallatszik azok hangjánál, akik kevésbé képzettek, alacsonyabb a társadalmi státuszuk és kisebbségi értékrendet/véleményt képviselnek. Ennek egyik oka lehet a Paolo Freire által megfogalmazott „internalizált elnyomás” jelensége, amelynek értelmében a szegényebb emberek saját magukat és tudásukat gyengébbnek és kevésbé értékesnek tekintik a privilegizált társadalmi csoportokhoz és azok tudásához képest (Cooper et al. 2013); a mélyszegény létállapot eredményezheti az alacsony társadalmi státusz elfogadását, az önbecsülés csökkenését (Shekhawat 2011).

Befolyásolják a csoportos megvitatásban való részvétel mikéntjét a *társadalmi elvárások* is (Vicsek 2006, Vicsek 2004). Ennek kapcsán itt is fontos megjegyezni azt a már korábban említett jelenséget, hogy az érintetteknek mélyszegény helyzetükből fakadóan lehetnek olyan „túlélési stratégiáik” (Kesby 2005) amelyek a többségi elvárásokkal/értékrenddel összeütközésbe kerülhetnek.

Végül, amennyiben a mélyszegény csoportok közvetlen bevonása nehézségekkel jár, még mindig lehetőség van arra, hogy az ő érdekeiket képviselje valaki e részvételi folyamatokban. A *részvételen belüli képviselet* azonban számtalan nehézséget szül, amelyekre mélységében reflektál például a részvételi akciókutatás szakirodalma (Jewkes–Murcott 1998, MacQueen et al. 2001, Smith et al. 2010, Minkler 2004, Kapoor 2002).

Először is egy mélyszegény közösség sem tekinthető homogén érdekekkel és értékekkel rendelkező csoportnak. Amikor olyan kifejezéseket használunk, mint például „a közösség érdeke”, akkor implicit módon homogenizálunk – holott a valóságban a közösségek sok szempontból diverz csoportok. Bár a (sors)közösségek⁴ osztanak bizonyos érdekeket és normákat, társas (családi, baráti, szomszédsági) kapcsolatokkal jellemezhetők, és rendszeresen együtt is működnek bizonyos célok érdekében, emellett heterogének is egyben; a közösség hierarchikus viszonyok mentén

⁴ A mélyszegény közösségek (pl. egy szegregátum közössége) nem választott közösségek, azaz a mélyszegény, térben is szegregáltan élő közösségekhez jellemzően nem önszántukból csatlakoznak emberek, hanem pl. mert ide születnek, vagy nincsen tényleges lehetőségük (képességük) máshol élni.

tagolódhat (MacQueen et al. 2001). Így általában közösségekről, közösségi érdekekről beszélni erős leegyszerűsítés, a közösség képvisellete pedig egy elméletileg és gyakorlatilag is igen komplex kérdés.

Az általunk ismert szegregátumok például olyan, konfliktusokkal terhelt közegek, ahol a kialakult belső hierarchiában fentebb elhelyezkedők (a „szószólók”) nem evidens, hogy a gyengék álláspontját is képviselik – lásd még pl. Szombati (2011). A közösség befolyásos tagjai könnyen lehet, hogy ellenérdekeltek a változásban, hiszen az a közösségen belüli domináns pozíciójukat (pl. megélhetésüket) veszélyeztetné. Azaz valódi érdekkonfliktusok vannak jelen a közösségen belül – mint ahogyan ez minden más közösségben, akár egy lakóházi közösség esetében is megfigyelhető lehet.

A civilszervezetek esetében – amelyeket gyakran úgy tartanak nyilván, mint amelyek egy-egy (pl. mélyszegény) közösség érdekeit képviselik valamilyen együttműködési-fejlesztési folyamatban (Jewkes–Murcott 1998) – sincsen garancia arra, hogy az általuk biztosított képvisellete a közösség egészére/jelentős részére kiterjed. Különösen igaz lehet ez azon társadalmi csoportok esetén, ahol az önszerveződésre való képesség alacsony. Ilyen esetekben a civilszervezetek könnyen a közösségen belüli elit szervezetei lehetnek, akiknek az érdekei akár távol is eshetnek a közösség többi (akár nagyobb) részének érdekeitől. Sok mélyszegénységben élő közösség ráadásul nem is feltétlenül rendelkezik önszerveződő képességgel, azaz például civilszervezetekkel. A civil társadalom általános hazai gyengesége (Jávor–Beke 2013) esetükben még inkább létező jelenség.

A formális képvisellete megint csak problémás lehet. Egyrészt a részvételi demokrácia iránti igény pont a képviselletei rendszerek korlátai, az ezek teljesítményével kapcsolatos elégedetlenség miatt alakult ki (Pataki 2007, Crosby 1995). A képviselőknek ugyanis nem feltétlenül áll szándékukban az adott közösség által legfontosabbnak vélt érdekek képvisellete, de kognitív, időbeli stb. korlátaikból, és a közösségek heterogén mivoltából fakadóan nem is feltétlenül képesek erre. Mélyszegény csoportok esetében a választott képviselők útján keresztüli részvételnél e problémák ugyanúgy, sőt, adott esetben még intenzívebben jelentkeznek – pl. a mélyszegény romák esetében a választott helyi cigány nemzetiségi önkormányzatok (CNÖ) esetében. Kutatások szerint (Molnár 2004, Bindorffer 2012) e rendszer képtelen betölteni érdemi érdekképvisellete funkcióját, pl. az erőforrások hiánya és a helyi önkormányzattól való függőség következtében. RAK munkánk során szintén megtapasztaltuk: legyen akármilyen agilis, jószándékú, ténylegesen a mélyszegény Romák érdekeiért dolgozó helyi CNÖ vezető, a jelenlegi rendszerben a valós érdekérvényesítés feltételei a helyi CNÖ-k számára nem adóttak. De még ha adóttak is lennének, a rendszer könnyen újratermelhetné a képvisellete általános problémáit, különösen, hogy a mélyszegény csoportok még az átlagnál is könnyebben kihasználhatók, manipulálhatóak.

4. Összegzés, következtetések

Tanulmányunkban a részvételre invitáló, az elméletben érdemi részvételt biztosítani képes, zárt végű részvételi folyamatokat elemeztük abból a szempontból, hogy azok alkalmasak-e arra, hogy segítségével a helyi lakosok lehető legszélesebb köre hallassa hangját helyi fejlesztési döntések esetén, vagy csak a városlakók egy szűkebb körének véleményének megismeréséhez, esetleg konszenzusához vihetnek közelebb, miközben egyes csoportok továbbra is hang nélkül maradnak?

Következtetésünk, hogy e folyamatok még akkor is, ha „teljesek”, azaz úgy vannak kialakítva, hogy hozzák a részvételtől elvárt előnyöket, kiküszöböljék a részvételi folyamatok tipikus buktatóit, a mélyszegény érintettek érdemi részvételének biztosítására csak korlátozott mértékben képesek. Számos olyan tényező azonosítható ugyanis, amelyek e technikák alkalmazásakor szisztematikusan a mélyszegény – különösen a szegregált környezetben élő mélyszegény – lakosok „kizáródásához” vezetnek. Ha ugyanis ők egyáltalán eljutnak addig, hogy részt vesznek e technikákban, hangjuk jó eséllyel ekkor sem hallatszik olyan mértékben, mint a többi érintetté. És bár elemzésünk csak a fenti jellemzőkkel bíró részvételi folyamatokra koncentrál, azaz olyan helyi fejlesztési folyamatokra, amikor az érintettek részvétele meghívás útján történik, az általunk feltárt tényezők vélhetően még erősebben jelentkeznek azokban az esetekben, amikor az érintettek maguk próbálják kikényszeríteni, hogy hangjukat hallathassák (pl. demonstrációk, sajtónyilvánosság, folyamatok jogi útra terelése) a helyi fejlesztések során.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az általunk értékelt folyamatok ne lennének összességében értékes, a társadalmi részvételt, részvételi demokráciát, demokratikus kultúrát ösztönző és a mindenkori politikai-gazdasági hatalom kontrollját elősegítő folyamatok (Pataki 2007). Azt sem, hogy elemzett elvek és szempontok alapján létrehozott technikák alkalmazása például hazánkban nem jelentene óriási előrelépést a társadalmi döntések (köztük a helyi fejlesztési döntések) minősége és a demokratikus kultúra irányába történő elmozdulás tekintetében. E folyamatok kiválóan alkalmasak arra, hogy a társadalom bizonyos csoportjainak (akik rendelkeznek az ehhez szükséges képességekkel) érdemi beleszólási lehetőséget biztosítsanak a jóllétüket érintő döntésekbe.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy e folyamatok nem mindenki számára biztosítanak azonos részvételi lehetőségeket – tehát az ezek érdemi használatára való képesség nem automatikus. Tanulmányunkban számtalan érvet sorakoztattunk fel amellet, hogy a mélyszegény csoportok nem feltétlenül rendelkeznek azon képességekkel és lehetőségekkel, amelyek e folyamatok érdemi használatához szükségesek – másik oldalról közelítve: implicit módon ki vannak zárva ezek használatából. Új-fent egy, a Sen-i elméletben is fontos terminológiával élve (Pataki 1998): negatív értelemben lehetnek szabadok a technikákat használatát illetően, pozitív értelemben azonban nem – azaz nincs nekik megtiltva a technikák használata, azonban azok

nincsenek úgy kialakítva, hogy a mélyszegény érintetteknek is tényleges lehetőségük legyen az érdemi beleszólásra.

Ez azonban nem feltétlenül az adott folyamatok konstrukciós hibája, hanem sokkal inkább abból fakad, hogy a társadalomban általában is tapasztalható különbségek, hatalmi viszonyok, elnyomás és képesség- és lehetőségbeli különbségek szükségszerűen érvényesülnek az ilyen típusú részvételi folyamatok esetében is. Így a társadalom azon csoportjai, akik a fenti jelenségek által leginkább sújtottak, itt is marginalizálódhatnak.

E jelenség már-már szükségszerű természetére jól rámutat például az értékelt jellegű részvételi folyamatok alkalmazásához, illetve a mélyszegény társadalmi csoportok képessé tételéhez szükséges időtáv közti különbség. Míg az érdemi képessé tétel egy hosszú és bizonytalan, akár generációkon átívelő folyamat, addig az elemzés tárgyát képező folyamatok alkalmazásának időtartama a fejlesztési döntések időhorizontjához igazodik – ami néhány hónap, esetleg egy év. A képessé tétel ebben a konstrukcióban a „kompetenssé tételre” korlátozódik, ami praktikusán informálást, egyes (pl. szakértői) tudásformákhoz való hozzáférést jelent. Ennél mélyebb szintű, „szubsztantív” képessé tétel nem cél, nem is lehet az ilyen időtávon. Így aki rendelkezik azon képességekkel, amelyek szükségesek ilyen feltételek mellett a részvételhez, az részt tud venni, a többiek jó eséllyel kimaradnak.

Igazából ebben rejlik e folyamatok veszélye. Ha ugyanis a gyakorlati alkalmazás során nem reflektálunk arra, hogy kik(nek a szempontja, érdekei, értékei) maradnak ki, akkor ezen alkalmazás egyes csoportok társadalmi részvételének erősítése mellett a kizárás eszköze is egyben a kimaradó csoportok vonatkozásában. Ha pedig e reflektátlanság miatt a folyamatok eredményére megfelelő, deliberatív és demokratikus módon előállított, konszenzusos közösségi véleményként tekintünk, akkor érvényesül a részvétel depolitizáló hatása, azaz a kimaradó értékek, érdekek elfedésre kerülnek, éppen azon technikák/módszerek által, amelyek ezeket felszínre hozni és a helyi fejlesztési döntésekbe becsatornázni hivatottak. Az elemzett jellegű részvételi folyamatok tehát ilyen értelemben nem teljesek, semlegesek és ártatlanok, amire a kizárás és depolitizáló hatás elkerülése érdekében az alkalmazáskor reflektálni kell.

Továbbá, ahogyan arra Kesby (2005) felhívja a figyelmet, a mesterséges részvételi folyamatok a részvételt egy bizonyos időtartamra és térre korlátozzák – azaz a képessé tétel azon mesterséges diskurzusoknak és gyakorlatoknak az eredménye, amelyek az adott részvételi térre jellemzőek. A kérdés itt: mi történik a folyamat (technika alkalmazásának) befejeztével? Fennmarad-e (fenntartható-e) ezután (ha egyáltalán megjelenik) a képessé tett teljesítmény a hétköznapi élet tereiben? Azaz: még ha adott döntés kapcsán adott technika képes is egy mélyszegény csoport hangjának hallatására, jelenti-e ez azt, hogy a részvételi folyamat általában is hozzásegítette a csoportot hangjának hallatásához, szempontjainak és érdekeinek képviselésé-

hez? A válasz e kérdésre nyilvánvalóan „nem”. Ilyen esetekben a külső beavatkozás távoztával azon terek, amelyek a képessé tételt elősegítették, eltűnnek, és velük együtt így azon képességek gyakorlásának lehetősége is, melyek e terekhez kötődtek. Azaz az általánosságban vett képessé tételhez sokkal többre van szükség, mint viszonylagosan rövid időtávú, egy-egy projektre korlátozódó részvételi folyamatokra. Így ahhoz, hogy a mélyszegény érintettek is érdemi beleszólást gyakorolhassanak hosszabb távon, rendszeresen a helyi fejlesztési folyamatokba, az elemzett részvételi folyamatoknál több kell.

Felhasznált irodalom

- Arnstein, S. R. (1969): A Ladder of Citizen Participation, *JAIP*, 35, 4, pp. 216–224.
- Bajmócy Z. – Gébert J. (2014): Arguments for deliberative participation in local economic development. *Acta Oeconomica*, 64, 3, pp. 313–334.
- Binder, M. (2011): Changes in the Image of ‘Gypsies’ in Slovakia and Hungary after the Post-Communist Transition. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 45, 2, pp. 21–34.
- Bindorffer Gy. (2012): Identitás és közösségi intézmények. Az informális családi és a formális politikai tér szerepe a roma identitás alakulásában. *Társadalmi Együttélés*, 4, pp. 1–26.
- Bodorkós B. – Pataki Gy. (2009): Local Communities Empowered to Plan? Applying PAR to Establish Democratic Communicative Spaces for Sustainable Rural Development. *Action Research*, 7, 3, pp. 313–334.
- Cooke, B. – Kothari, U. (2001): *Participation: The New Tyranny?* ZedBooks, London.
- Cooper, M. – Chak, A. – Cornish, F. – Gillespie, A. (2013): Dialogue: Bridging Personal, Community, and Social Transformation. *Journal of Humanistic Psychology*, 53, 1, pp. 70–93.
- Crosby, N. (1995): Citizens Juries: One Solution for Difficult Environmental Questions. Fairness and Competence in Citizen Participation. *Technology, Risk, and Society*, 10, pp. 157–174.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Kőszeghy L. (2010): Nyilvánosság és részvétel a település-tervezési folyamatban. *Tér és társadalom*, 24, 1, pp. 15–36.
- Csepeli Gy. – Fábrián Z. – Sik E. (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. – Vukovics Gy (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Társaság, Budapest, pp. 458–489.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (1997): Szertelen módszerek. In *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. COLPI, Budapest, pp. 130–172.
- Csoma Gy. – Lada L. (1997): Tételek a funkcionális analfabetizmusról. *Új Pedagógiai Szemle*, 47, 6, pp. 3–11.
- Elliott, J. (2005): Deliberative Polling. In Steyaert, S. – Lisoir, H. (eds): *Participatory Methods’ Toolkit. A Practitioner’s Manual*. www.regione.toscana.it/documents/10180/1393902/Deliberative_polling_materialiap_r.pdf/d848c747-9371-4339-b058-f08818def206 Letöltés: 2015. 10. 31.
- Erős F. (1998): Etnicitás és identitás - a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In Erős F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, pp. 237–245.

- Farkas Zs. (2008): *Egy tradicionális cigányközösség integrációs törekvései*. Doktori értekezés, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Budapest.
- Farkas Zs. (2012): Hidak és sorompók. A települészámolásban, a településeken végzett terepmunka tapasztalatai és integrációs hatásai. *Társadalmi Együttélés*, 4, pp. 1–21.
- Fábián Z. – Erős F. (1996): Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In Erős F. (szerk.): *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéléről*. Scientia Humana, Budapest, pp. 182–200.
- Fábián Z. – Sik E (1996): „Előítéletesség és tekintélyelvűség.” In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI, Századvég, Budapest, pp. 381–413.
- Fejes J. B. – Lencse M. – Szűcs N. (szerk.) (2016): *Mire jó a tanoda? A Tanoda Platform keretében összegyűjtött innovációk, kutatások, történetek*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged.
- Földi Zs. (2009): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában-európai és hazai tapasztalatok. *Tér és társadalom*, 23, 3, pp. 27–43.
- Gáspár T. – Király G. – Csillag S. (2014): Fehér asztal mellett – A világvakézó részvételi technika szemlélete és módszertana. *Kovács*, 18, 1–4, pp. 11–41.
- Gaventa, J. (2006): Finding the spaces for change: A power analysis. *IDS Bulletin*, 37, 6, pp. 23–33.
- Gébert J. (2015): *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*. Doktori értekezés, SZTE GTK Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged.
- Gébert J. – Bajmócy Z. – Málovics Gy. – Pataki Gy. (2016): Eszközöktől a jól-létig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben. *Tér és Társadalom*, 30, 2, pp. 23–44.
- Gúti E. (2001): Romák az oktatásban. In Andor M. (szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs.
- Gregory, A. (2000): Problematizing Participation. *A Critical Review of Approaches to Participation in Evaluation Theory*. *Evaluation*, 6, 2, pp. 179–199.
- Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2001): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató intézet, Budapest.
- Hickey, S. – Mohan, G. (2004): Towards participation as transformation: critical themes and challenges. In Hickey, S. – Mohan, G. (eds): *Participation: from tyranny to transformation?* ZedBooks, London, pp. 3–24.
- Jávor B. – Beke Zs. (2013): Résztvevők és apatikusak. Adalékok a társadalmi részvétel helyzetéhez Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 22, 4, pp. 59–89.
- Jewkes, R. – Murcott, A. (1998): Community representatives: representing the "community"? *Social Science and Medicine*, 46, 7, pp. 843–858.
- Kapoor, I. (2002): The devil's in the theory: a critical assessment of Robert Chambers' work on participatory development. *Third World Quarterly*, 23, 1, pp. 101–117.
- Kende Á. (2001): A kudarcok okai. In Andor M. (szerk.): *Romák és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2012): A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, 59, pp. 798–853. o.
- Kesby, M. (2005): Rethorizing Empowerment through Participation as a Performance in Space: Beyond Tyranny to Transformation. *Journal of Women in Culture and Society*, 30, 4, pp. 2037–2045.

- Király G. – Várnagy R. (2009): Citizens' Jury in Kaposvár, In Lengyel Gy. (eds): *Deliberative Methods in Local Society Research*. Corvinus CESR, Új Mandátum. Budapest, pp 151–174.
- Kiss G. K. (2015): Társadalmi részvételi eszközök értékelése környezeti ügyekben A népszavazás és a közmeghallgatás értékelése hulladékos ügyekben a résztvevők szemszögéből. *PhD értekezés*, Budapesti Corvinus Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Letenyey L. (2005): *Településkutatás*. L'Harmattan – Ráció Kiadó, Budapest.
- Lukensmeyer, C. J. (2005): 21. Century Town Meeting. In Steyaert, S. – Lisoir, H. (eds): *Participatory Methods' Toolkit. A Practitioner's Manual*. Internet: http://www.kbs-frb.be/uploadedFiles/KBS-FRB/Files/EN/PUB_1540_Toolkit_1_21stCenturyTownMeeting.pdf Letöltés: 2015. 10. 31.
- MacQueen, K. M. – McLellan, E. – Metzger, D.S. – Kegeles, S. – Strauss, R. P. – Scotti, R. – Blanchard, L. – Trotter, R. T. II. (2001): What Is Community? An Evidence-Based Definition for Participatory Public Health. *American Journal of Public Health*, 91, 12, pp. 1929–1938.
- Málovics Gy. – Mihók B. – Pataki Gy. – Szentistványi I. – Roboz Á. – Balázs B. – Nyakas Sz. (2014): Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai. *Tér és Társadalom*, 28, 3, pp. 66–83.
- Málovics Gy. – Mihók B. – Szentistványi I. – Balázs B. (2011): Kirekesztett társadalmi csoportok és helyi emberi jogok: egy szegedi részvételi akciókutatás előzetes tanulságai. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, pp. 84–119.
- Málovics Gy. – Pataki Gy. – Juhász J. – Gébert J. – Bajmócy Z. (2015): A helyi fejlesztési döntések előkészítésére szolgáló részvételi technikák elemzése. *SZTE GTK Műhelytanulmányok*, 1. ISBN: 978-963-306-382-8, Internet: <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=44330>, Letöltés: 2016. 05. 05.
- Mani, A. – Mullainathan, S. – Shafir, E. – Zhao, J. (2013): Poverty Impedes Cognitive Function. *Science*, 341, pp. 976–980.
- Meyer, B. D. – Sullivan, J. X. (2012): Identifying the Disadvantaged: Official Poverty, Consumption Poverty, and the New Supplemental Poverty Measure. *Journal of Economic Perspectives*, 26, 3, pp. 111–136.
- Minkler, M. (2004): Ethical Challenges for the "Outside" Researcher in Community-Based Participatory Research. *Health Education and Behavior*, 31, pp. 684–697.
- Molnár E. (2004): *Cigány kisebbségi önkormányzatok. A kisebbségi érdekérvényesítés korlátai*. Doktori értekezés, BKE, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.
- Monno, V. – Khakee, A. (2012): Tokenism or Political Activism? Some Reflections on Participatory Planning. *International Planning Studies*, 17, 1, pp. 85–101.
- Nándori E. (2014): Gazdasági növekedés hatása a jövedelmi szegénység alakulására Dél-Alföldön. *Területi Statisztika*, 54, 1, pp. 53–70.
- Pataki Gy. (1998): A fejlődés gazdaságtana és etikája – Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának. *Kövász*, 2, 4, pp. 6–17.
- Pataki Gy. (2007): Bölcs "Laikusok" Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle*, 2007/3-4, pp. 144–156.

- Pálos D. (2010): "Cigány" identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai. *Esély*, 21, 2, pp. 41–63.
- Pálos D. – Binder M. (2009): A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája: szélsőséges egyenlősdi egy erdélyi magyar cigány közösségben. *Néprajzi látóhatár*, 18, 2, pp. 93–115.
- Péterfi F. (2006): Az állampolgári részvétel és a közbizalom gyorsmérlege. In Földiák A. – Tóth Zs. (szerk.): *A Magyar Művelődési Intézet Évkönyve, 2006*. Magyar Művelődési Intézet, Budapest, pp. 27–36.
- Péterfi F. (2009): A közbizalom és a részvétel helyzete Magyarországon, 2008 őszén. *Szín*, 14, 3, pp. 51–58.
- Reisinger A. (2009): Részvételi demokrácia és társadalmi részvétel – elméleti megközelítések. *Civil Szemle*, 6, 4, pp. 5–23.
- Réger Z. (1995): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. *Iskolakultúra*, 5, 24, pp. 102–106.
- Rixer Á. (2015): *Civil Society in Hungary. A legal perspective*. Schenk Verlag, Passau.
- Romeo, J. H. (2005): Down and out in New York City: a Participant-observation Study of the Poor and the Marginalized. *Journal of Cultural Diversity*, 12, 4, pp. 152–160.
- Sen, A. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Shekhawat, P. S. (2011): Positive Psychology and Amartya Sen: From Capabilities to Well-being. *Amity Journal of Applied Psychology*, 2, 1, pp. 69–72.
- Slocum, N. (2003): *Participatory Methods Toolkit. A practitioner's manual*. King Baudouin Foundation and the Flemish Institute for Science and Technology Assessment (viWTA), United Nations University – Comparative Regional Integration Studies (UNU/CRIS). http://archive.unu.edu/hq/library/Collection/PDF_files/CRIS/PMT.pdf Letöltés: 2015. 10. 31.
- Smith, L. – Brazini, L. – Chambers, D-A. – Jansen, R. V. – Romero, L. (2010): Between idealism and reality: Meeting the challenges of participatory action research. *Action Research*, 8, 4, pp. 407–425.
- Smith, S. C. – Todaro, M. P. (2012): *Economic Development*. Addison-Wesley, Boston.
- Stirling, A. (2008): “Opening Up” and “Closing Down”: Power, Participation, and Pluralism in the Social Appraisal of Technology. *Science, Technology & Human Values*, 33, pp. 262–294.
- Szántó R. (2012): Társadalmi részvétel Magyarországon – Siker vagy kudarc? *Kovács*, 16, 1–4, pp. 33–53.
- Székelyi M. – Örkény A. – Csepeli Gy. (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3, pp. 19–46.
- Szentistványi I. – Málovics Gy. – Mihók B. (2012): Velük – értük: Részvételi akciókutatás egy roma tanoda kialakításáért. *Módszertani Közlemények*, 52, 3, pp. 40–50.
- Szombati K. (2011): A részvétel problémája az akciókutatásban: A mezőcsáti fejlesztőmunka tanulságai. In Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, pp. 52–83.
- Tóth, L. – Göncz, B. (2009): Approaches and Experiences of Previous Deliberative Polling. In Lengyel Gy. (eds): *Deliberative Methods in Local Society Research. The Kaposvár Experiences*. CESR, Új Mandátum, Budapest, pp. 21–28.

- Valuch T. (2013): „Ne szólj szám...” A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon. *Metszetek*, 2, 2–3. pp. 146–156.
- Vatn, A. (2009): An institutional analysis of methods for environmental appraisal. *Ecological Economics*, 68, pp. 2207–2215.
- Vicsek L. M. (2004): A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat kimenetelét befolyásoló tényezők. In Letenyi L. (szerk.): *Településkutatás: A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Budapest, pp. 477–498.
- Vicsek L. M. (2006): *Fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatok elméleti megfontolásai és gyakorlati alkalmazásai*. Osiris Kiadó, Budapest.